

İHYA

İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi
International Journal of Islamic Studies

MUHAMMED HAMİDULLAH'IN İSLAM İKTİSADI'NA DAİR ÖNCÜ KATKISI VE TEKLİFLERİ

MUHAMMED HAMİDULLAH'S PIONEERING CONTRIBUTION AND PROPOSALS
ABOUT ISLAMIC ECONOMICS

Abdulkadir MACİT

Doç. Dr., Kocaeli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, abdulkadir.macit@kocaeli.edu.tr,
orcid.org/0000-0002-5446-1924, 5058056785, Başiskele/Kocaeli

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Arařtırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 07 Kasım 2019/ 07 November 2019

Kabul Tarihi / Accepted: 10 Aralık 2019 / 10 December 2019

Yayın Tarihi / Published: 22 Ocak 2020 / 22 January 2020

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Ocak - Bahar/ January – Bahar 2020

Cilt / Volume:6 Sayı / Issue: 1 Sayfa / Pages: **XXXXXX**

Öz

İnsanlık son iki asırda, Komünizm ve Kapitalizm arasındaki ekonomik tarafı da olan bir mücadelenin hegemonyası altında bulunmaktadır. Muhammed Hamîdullah, bu aşırı iki ideolojinin baskısı altında bulunan insanlığa İslam Ekonomik Düşüncesi olarak alternatif bir ekonomik sistemin var olduğunu hatırlatmaktadır. O, İslam'ın ekonomik sisteminin kaynaklarının Kur'an-ı Kerim (Zekat, Fidyeye, Sözleşme, İnfak vs.), Hz. Peygamber'in hadisleri ve uygulamaları (Bütçeleme, Vergi Sistemi, Zekat, Me'akıl, Müslüman Pazarı kurulması üzerinden ekonomik uygulamalar vs.), bu iki kaynak merkezli ortaya konulan içtihadî hükümler ve özellikle Haydarâbâd/Hindistan bölgesinde yapılan çalışmaların çok ciddi katkısının olduğunu zikretmektedir. Bu kaynaklar muvacehesinde Faizsiz İslam Para Fonu ve İslam Bankacılığı'nın ilk uygulamalarının Haydarâbâd'da olmasının altını çizmektedir. Ayrıca bütün dinlerin faizi (riba) yasakladığını, ancak İslam'ın bu hususta sadece yasaklama ile yetinmediğini, ayrıca faize yönelik çözüm yolları sunduğunu da belirtmektedir. Bu hususta en önemli çözümleri; Sosyal Sandık üzerinden faizsiz borç verilmesi, yardımsever insanların ve kurumların destekleme uygulamaları ile müşterek yardımlaşma ve kooperatif sistemi olduğunu zikretmektedir. Hamîdullah'a göre faiz ile mücadele etmenin üç temel yöntemi vardır. Bunlar; Borçlanmanın devletleştirilmesi, borçlanma için vakıfların (evkâf) tesisi ve mikro ekonomik temelli kooperatifler ile müşterek toplulukların kurulmasıdır. Ayrıca İslam'ın mezkûr konuya dair çözümlerinde devlete yüklediği sorumluluk dikkati çekmektedir. Diğer taraftan faize karşı İslam'ın çözümlerinden bir tanesinin de İslam Sigorta sistemi (Me'akıl) olduğunu iddia etmektedir. Bu sistemde müştereklik, birlik ve tek taraflı riskten kaçınma ilkeleri temel hususiyetlerdendir. Bu sayede sigorta esas olarak zorluk ve sıkıntının mümkün olduğu kadar çok sayıda kişi arasında pay edilmesi üzerine temellendirilmiş olmaktadır. Bu kişilerin son halkası yani hiyerarşinin en üstünde devlet durmaktadır. Bütün bu açıklamalardan anlaşılmaktadır ki, Hamîdullah, faiz karşısında İslam'ın temel ilkelerinin ve Hz. Peygamber'in pek çok uygulamasının alternatif bir iktisadi anlayış taşıdığı idrakiyle bunların günümüze aktarılmasını salık vermektedir.

Anahtar Kelimeler: İslam Tarihi, İslam İktisadi, Muhammed Hamîdullah, Faizsiz İslam Para Fonu, Me'akıl

Abstract

In the last 2 centuries, humanity has been dominated by the struggle, which also has an economic side, between Communism and Capitalism. Muhammed Hamîdullah reminds mankind under pressure of these extremist ideologies that there is an alternative economic system as Islamic Economic Thought. He mentions that sources of the Islamic economic system including Quran (zakat, fidyah, contract, aid etc.), hadiths and practices of the Prophet Muhammad (budgeting, tax system, zakat, me'akıl, economic applications through establishment of the Muslim market vs.) and these two sources-centred case-law and especially Hyderabad has made a very serious contribution. Considering these sources, he underlines the fact that the Interest-free Islamic Monetary Fund and the first applications of Islamic Banking are in Hyderabad. He also states that all religions prohibit interest (riba), however, Islam is not only content with prohibition but also suggests solutions for interest. In this respect, the most important solutions he mentions; interest-free lending through Social Fund, cooperation with the supporting practices of helpful people and institutions and the cooperative system. According to Hamîdullah, there are 3 basic methods for combating interest: Nationalization of the borrowing system, establishment of foundations (awqaf) for borrowing and establishment of microeconomic based cooperatives and collective communities. Besides, the responsibility that Islam imposes on the state in its solutions is remarkable. On the other hand, he claims that one of the solutions of Islam against interest is the Islamic Insurance System (me'akıl). In this system commonality, unity and unilateral risk

avoidance are main characteristics. In this way, insurance is based mainly on sharing of difficulties and problems among as many people as possible. The state stands at the top of the hierarchy as a last link of these people. As can be understood from what is said above, Hamîdullah suggests that the basic principles of Islam and many of the applications of the Prophet Muhammad in the face of interest, with the comprehension that they carry an alternative economic understanding, which can be transferred to the present day.

Keywords: Islamic History, Islamic Economy, Muhammed Hamîdullah, Interest-free Islamic Monetary Fund, Me'akil.

Giriş

Hint coğrafyasının son dönem en önemli İslam âlimlerinden, hukukçu ve tarihçilerinden birisi olan Muhammed Hamîdullah'ın dünyaya geldiği tarih, son asırda Müslümanların Hindistan'ın yönetiminden uzaklaştırıldığı ve coğrafyalarının neredeyse tamamının Batı işgaline maruz kaldığı bir zaman dilimidir. Bu zaman diliminde Hamîdullah, ömrünün sonuna kadar “Haymatlos” (Vatansız) sıfatıyla başta Haydarâbâd olmak üzere aslında tüm İslam aleminin bu krizin aşılmasında ve bağımsızlığını kazanan tüm İslam ülkelerinin teşekkülünde özellikle ilmi çalışmalar ile çok aktif roller üstlenmiştir. Hamîdullah'ın üstlendiği rollerden birisi daha önce imparatorluk iken ulus devletlere evrilen İslam ülkelerinin yeni durum ile karşılaştıklarında yaşadıkları sancılı süreçte dair çözümler üretmesidir. Bu süreçte Müslümanlar çoğunlukla *Avrupa'ya göre* (muhafazakâr modernleşme çabaları) veya *Avrupa için* (batac modernleşme çabaları) olmak üzere batılılaşmacı akımlar üzerinden çözüm arayışına girişmişlerdir. Ancak Hamîdullah, ne Avrupa'ya göre ne de Avrupa için tavır almaktan ziyade kendi tecrübelerinden ve birikimlerinden beslenerek Avrupa'yı da insanlığın tecrübelerinden bir tecrübe olarak görerek İslam dünyasının karşı karşıya kaldığı meydan okumalar karşısında İslam'ın temel esasları ve Hz. Peygamberin en güzel örneği (üsve-i hasene) merkezinde meseleleri yeniden ele almaya davet etmiştir.¹

Hamîdullah, bütüncül bir peygamber algısı üzerinden özelde İslam dünyası genelde ise insanlığa çağrıda bulunarak onların hem maddi hem de manevi hayatlarını ahenkli ve bütünlüklü bir şekilde Hz. Muhammed üzerinden oluşturmasını teklif etmektedir. Ona göre Hz. Muhammed'in mezkûr örneği zemininde yükselen İslam dini (örneğin Cibril hadisi muvacehesinde) sadece iman (imanın şartları), Allah'ın iradesine boyun eğme (İslam'ın şartları) ve ahlak alanı (ihsan) ile sınırlı olmayıp şahıstan topluma, toplumdaki devlete, devletten milletlerarası hukuk uygulamalarına kadar tüm meseleleri kuşatan bir hüviyettir. Bütün bu yönleriyle İslam, insanlar için manevi planda olduğu kadar madde planında da başarılı bir rehberdir. Bu rehberlik elbette ki, insanların ekonomik meselelerini de kapsamaktadır. Nitekim Hz. Peygamberin ekonomiyi düzenleyen sıfatıyla Medine'de teşekkül ettirdiği devletin mali uygulamaları ve iktisadi prensipleri olmuştur. Bunlar arasında; Medine pazarının kurulması ve pazara dair ilkeler ihdas etmesi, vergilendirme uygulamaları, sigorta sistemini teşekkül ettirmesi, mali geliri (zekat, cizye, ganimet vs.) düzenlemesi ve pay etmesi zikredilebilir.

Hz. Peygamberin örneğinin (rol modeli veya model insan olması) hayatın her alanını kuşatan bütüncüllüğünden hareketle Hamîdullah, son asırda, madalyonun bir yüzü olarak Müslüman yöneticilerin imparatorluktan ulus-devlete geçiş sürecinde devletin hukukunda İslam Hukuku'nu, siyaset ve idare uygulamalarında İslam'ın siyasi ve idari ilkelerini, eğitim sisteminde İslam eğitim sistemini, iktisadi kararlarında ise İslam İktisadı'nın ilkelerini merkeze alarak yönetimlerini inşa etmelerini teklif etmiştir. Madalyonun diğer

¹ Bu hususta geniş bilgi için bk. Abdulkadir Macit, *Muhammed Hamîdullah Modern Bir Müslüman Alimin İlmî Portresi* (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2019).

tarafına intikal ettiğimizde ise bu teklife ilave olarak ulus devlet sürecinin Müslüman ülkelerin her türlü ilişkisinin gelişmesinin ve hareketliliğinin sağlanmasının önünde bir engel olduğu idrakiyle Müslüman ülkelerin gerçekleştirmeleri gereken bir sonraki adımı da işaret etmiştir. Bu işaret, Müslüman ülkelerin birliğinin (ittihad) tesis edilmesidir. Hamîdullah'ın, İslam toplumunun birliğinin tesis edilmesine yönelik serdettiği görüşlerinin mücessem hali olan “Yüksek Hilafet Konseyi” ve “Uluslararası Fakihler Cemiyeti” özellikle Müslümanların tekrar bir araya gelerek, yekvücut bir halde birçok probleminin üstesinden gelebilmelerinin önünü açacak olması itibarıyla hayli önemlidir.² Hususen bunun iktisadi zeminini “Müslüman Ülkeler Para Birliği Federasyonu” ve “Müslüman Ülkeler Faizsiz Borç Fonu” kurumları üzerinden salık vermesi mühimdir.

Hamîdullah'ın İslam İktisadına Dair Öncü Çalışmaları ve Oluşturduğu Zemin

Müslümanların son asırda bütünlüklü ve özerk bir ekonomik model iddiasıyla teoriler ortaya koymaya başladığı tarih görece oldukça yenidir. Bu tarihi en gerilere götürmeye çalıştığımızda karşımıza çıkan ilk isimlerden birisi Muhammed Hamîdullah olmaktadır. Hamîdullah, İslam'ı, hayatın bütün alanlarına yönelik ilkeler ihdas eden manzumeler bütünlüğü olarak gördüğü için eserlerinde bu anlayışın izlerine ve önemli bir unsur olarak telakki ettiği iktisadi meselelere sıklıkla yer verir. Bu mahiyet itibarıyla o, cahiliye ve risalet döneminin inanç yapısını, idari hayatını ve içtimai düzenini eserlerinde ele aldığı gibi aynı zamanda iktisadi yapısını da başarılı bir şekilde resmetmektedir. Dahası günümüz iktisadi sistemleri ile İslam'ın iktisadi yapısını karşılaştırmalı bir şekilde tahlil etmektedir. Bu hususta Abdul Azim Islahi, Hamîdullah'ın, İslam iktisadı üzerinde öncü yazarlardan birisi olarak bugün dünya üzerinde bilinen “İslam İktisadı” terimini icat eden ilk kişi olduğunu ve bu disiplin içerisinde, örneğin; modern dönemde faizsiz finans kurumlarının ilk ve en erken kayıtları, İslami sigortanın temeli olarak mütekabiliyet müdafaası, İslam finansına dayanan mütekabiliyet, uluslararası faizsiz para fonunun kurulmasının teklifi, Müslüman ülkelerin para birliği gibi ilk çalışmaların çoğunun ona ait olduğunu belirtmektedir.³

Sabahattin Zaim de, İslam İktisadı mefhumunun Türkiye'de ilk defa Hamîdullah'ın Paris'ten gelerek İslami Araştırmalar Enstitüsü'nde verdiği dersler ile başladığını ve bu alandaki çalışmalarının *Modern İktisat ve İslam* adıyla ülkemizde basıldığını ifade etmektedir.⁴ Kendisi üzerinde konuşmaya çalıştığımız Hamîdullah, İslam İktisadı ile ilgili olarak ilki 1936'da sonuncusu ise 1986'da İngilizce dilinde kaleme alınmış 15 adet makale ve kitap değerlendirmesi yazmıştır.⁵ Hamîdullah'ın tarafımızdan tercüme edilen bu eseri esasında

² Abdulkadir Macit, “Hint Dünyasının Hilafet Çabası: Hint Hilafet Hareketi'nden Uluslararası Hilafet Konseyi'ne”. *Geçmişten Günümüze Hilafet*. Ed. Mustafa Büyükaşçı, Ali Satan ve Abdulkadir Macit (Ankara: Nobel Yayınları, 2019), 321-328.

³ Abdul Azim Islahi, *Muhammed Hamîdullah: İslam İktisadının Öncü İsmi*, trc. Abdulkadir Macit (İstanbul: İktisat Yayınları, 2019), 45.

⁴ Sabahattin, Zaim, “İslâm Ekonomisi ve İslâm Ülkeleri İşbirliği Sahasında Son 25 Yıldaki Gelişmeler”, *Çerçeve*, 5(21), 1997, 8.

⁵ Bu yazıların başlıkları şunlardır: “İslam'ın Temel Ekonomik Problemlere Çözümü: İşçinin Durumu”, “Ülke”, “İslam Sigortası”, “Faizsiz Borç Veren Kurumlar”, “Zekâtın Siyasi Önemi”, “İslam ve Komünizm, Mukayeseli

onun mezkûr çabasının ve disiplinlerarası çalışan yönünün bir yansıması olması itibariyle ehemmiyetlidir. Bu yönleri itibariyle Hamîdullah, İslam'ın ancak bir fotoğraf karesinin daha büyük bir karenin bir unsuru olduğu hakikatindeki gibi parça-bütün veya tikel-tümel birlikteliği üzerinden hakkıyla anlaşılacağı idrakiyle eserlerini kaleme almıştır. Yani İslam'ın tek tek ilimlerin ortaya koyduğu tikel bilgilere bakmaktansa tümel bilginin bir unsuru olması üzerinden hakkıyla idrak edileceğini düşünmüştür. Hamîdullah'ın bu anlayış çerçevesinde hareket ederek İslam İktisadı ile ilgili yazdığı bu makalelerin ehemmiyeti, İslam'ın hayatın tamamına nizam veren bütünlüğünün özelde iktisat/ekonomi cihetlerine bakan kısımlarının ortaya çıkarılmasından neşet etmektedir.

Ayrıca *İslam Peygamberi* isimli kitabında “İktisadi Sistem” diye bir ana başlık vardır. Burada; İslam Öncesi Arapların Ünlü Fuarları ve Bunların İşleyiş Tarzları, Bu Fuarların Doğurduğu Sonuçlar, İslam'da Devlet Vergilerinin Ortaya Çıkışı, Devlet Gelirleri, Devletin Yaptığı Harcamalar, Devlet Başkanının Harcamaları, O Dönemki Pazarlarda Uygulanan Resmi Fiyatlar gibi alt başlıklar altında, Hz. Peygamber döneminin iktisadi yapısını ortaya koymaya çalışmıştır.⁶

Diğer taraftan *İslam'a Giriş* kitabının “İslam Ekonomi Sistemi” bölümünde miras sistemi, mirasın önemi ve onun 1/3'ünün hikmete mebni sınırlandırılması, kamu geliri ve harcama yerleri gibi çeşitli özelliklerini takdim etmektedir. Zekâtı, devlet gelirinin ana kaynağı olarak ifade ettiğinden, zekâtın harcama başlıklarını detaylı bir şekilde müzakere etmektedir. Sosyal sigortanın karşılıklılık üzerine temellendiğini, faizden müstağni, belirsizliğin aşırılığına ve şans oyunlarına karşı olduğunu iddia etmektedir.⁷

Son olarak “el-İlâf veya İslâm'dan Önce Mekke'nin İktisadi-Diplomatik Münasebetleri” isimli makalesi⁸ ise yine bu alanda yazılmış önemli bir makaledir.

Hamîdullah'ın İslam İktisadı Perspektifi

Hamîdullah'ın mezkur eserlerden hareketle İslam İktisadı ile ilgili ortaya koyduğu teorilerini birkaç başlık altında izaha girişmeden önce İslam İktisadı ile ilgili ortaya koyduğu perspektifinde gözden kaçırmamız gereken bazı hususlar vardır. Bunlardan birincisi, onun Kuran-ı Kerim'in iktisadi meselelere dair yaklaşımını tespit etmesi ve bu tespite dayalı bir bakış açısı kuşanmasıdır. Malum olduğu üzere Kur'an-ı Kerim ayetlerine dikkat edildiğinde insanlık tarihi boyunca iki zihniyetin fiili, fıkri, inanca dayalı ve iktisadi cihetten gerçekleşen mücadelesinin izlerine rastlanır. Bu iki zihniyet en genel anlamıyla Hak ile Batıl olarak ifade

Düşünceler Alanında Bir Çalışma”, “Haydarâbâd'ın İslam İktisadı Düşüncesi ve Pratiğine Katkısı”, “Faizsiz İslam Para Fonu İçin Bir Teklif”, “Hz. Peygamber Döneminde Bütçeleme ve Vergilendirme”, “İslam'ın Ekonomik Sistemi”, “Gelir ve Takvim”, “İslam Devletinde Mali Düzenleme”, “Kitap Değerlendirmesi: *Kamu Maliyesi*, S. A. Siddiki”, “Kitap Değerlendirmesi: *İslam'ın İlk Dönemlerinde Borç Tabvili ve Nüfus Vergisi*, Daniel C. Dennen”, “Kitap Değerlendirmesi: *İslami İktisadi İnsan*, Dr. J. Hans” (İslahi, *Muhammed Hamîdullah: İslam İktisadının Öncü İsmi*, 2019).

⁶ Muhammed Hamîdullah, *İslam Peygamberi*, trc. Salih Tuğ (İstanbul: İrfan Yayıncılık, 1993), 940-992.

⁷ Hamîdullah, *İslam'a Giriş*, trc. Cemal Aydın (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 217-239.

⁸ Hamîdullah, “El-İlâf veya İslâm'dan Önce Mekke'nin İktisadi-Diplomatik Münasebetleri”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9 (1), 1961, 213-222.

edilmektedir (Rad Suresi, 13/17). Kuran sıklıkla Hak ile Batıl'ı Hz. İbrahim ve Nemrut, Hz. Musa ve Firavun, Hz. Muhammed ve Müşrik Araplar vs. örneklerinde görüleceği üzere peygamberler ve onların karşısında yer alan kişi ve kitleler olarak takdim eder. Yine İsrailoğullarına gönderilen peygamberler ile özellikle İsrailoğulları içindeki ruhban sınıfı arasındaki mücadele bu takdimden müstağni değildir. Konumuz ile ilgili olarak ayetler batıl sistemlerin iktisadi fikirlerini ve metodlarını tahlil eder; hakkın tam olarak anlaşılması için batılın bu hususiyetlerinin iyi bilinmesi gerektiğini salık verir. Bu salık verme her dönem için genel bir ilkedir. Bu fikirle çok yakından bağlantılı olarak Hamîdullah, modernitenin kökenleri mesabesinde olan Yahudilik ve Hristiyanlık düşüncesinin ve bu inançlara mensup olan milletlerin ve ortaya koydukları ideolojilerin iktisadi zihniyetlerinin iyi tahlil edilmesi gerektiğini düşünmektedir.⁹ Ancak bu tahlil sonrasında İslam ekonomik sisteminin insanlık için ne kadar münasip olduğu ve vasatı temsil ettiği anlaşılır.

Diğer taraftan Hamîdullah'ın İslam İktisadı üzerine etkisinde eski ve iyi bilinen olayları bazı yeni açıklamalar ile vermesi önemlidir. Bu özelliğinin arkasında da birinci hususiyeti ile bağlantılı olarak ayetlerin perspektifine dayalı ortaya koyduğu bakış açısı vardır. Bu konuda o, ayetlerde ve hadislerde geçen ifadelerin insanlara her dönemde ve mekanda karşılaştıkları sorunlara dair çözüm önerileri sunduğunu düşünmektedir.¹⁰ Bu yüzden o, Kuran-ı Kerim ve Hadis-i şeriflerdeki iktisadi açıklamaları yaşadığı çağın bilgi ve tecrübesini de hesaba katarak ferasetle yorumlamaktadır. Bu konuda İslam İktisadı ile Kapitalizm ve Sosyalizm karşılaştırdığı çalışması dikkate şayandır.¹¹

Dahası Hamîdullah, medeniyetlerin gelişiminde bilginin, insanın ve malın hareketliliğinin¹² ehemmiyetine müdrük bir halde son iki asırdır mezkur hareketliliği organize eden Batılı ülkeler karşısında malın yani ekonominin ve ticaretin hareketliliğini Müslüman ülkelerin kendi aralarındaki birlikler üzerinden yapmaları hususundaki teklifleri hayli önemlidir. Zira dünya üzerinde 7. asırdan 17. asra hatta 18. asra kadar bu hareketliliği Müslüman ülkeler sağladığı/kontrol ettiği için onlar ekonomik refah, ilmi gelişim ve iktidar sahibi olma imkanını kuşanmışlardır. Ancak Haçlı seferleri ile başlayan etkileşim neticesinde Avrupalıların ticaret ağlarını genişletmeleri, 15. asırda coğrafi keşifler ve pusulanın geliştirilmesi ile ticareti okyanuslar üzerinden gerçekleştirmeleri, 17. asır sanayi devrimi ve sonrasında gerçekleşen teknik gelişmeler neticesinde son iki asırdır dünya üzerindeki mal hareketliliğindeki merkezi adres Batı'ya kaymıştır. Özellikle Kapitalizm ile birlikte *doğa, para, emek, bakım, gıda, enerji ve yaşamın ucuzlaştırılması*,¹³ hammaddenin temini ve üretilen malların pazarının oluşturulması hususunda İslam coğrafyası işgale, sömürüye ve ekonomik

⁹ Hamîdullah, "İslam ve Komünizm, Mukayeseli Düşünceler Alanında Bir Çalışma" (İslahi, *Muhammed Hamîdullah: İslam İktisadının Öncü İsmi* içinde), 145-166.

¹⁰ Hamîdullah, *İslâm'da Devlet İdaresi*, trc. Hamdi Aktaş (İstanbul: Beyan Yayınları, 2012), 363.

¹¹ Muhammed Hamîdullah, "Islam's Solution of the Basic Economic Problems: The Position of Labour". *Islamic Culture*, 10(2), 1936, 213-233.

¹² Lütfi Sunar, "Dünya Tarihinin Eksen ve Zemini Olarak İslam Medeniyeti", *İslam Düşünce Atlası (İDA)* (1: 68-75), 2017, 70-75.

¹³ Raj Patel&Fason W. Moore, *Yedi Ucuz Şey Üzerinden Dünya Tarihi Kapitalizm, Doğa ve Gezegenin Geleceği İçin Bir Rehber*, trc. Serkan Gündüz (İstanbul: Kolektif Kitap, 2019).

bağımlılığa düş(ürül)müştür. Tam da bu noktada Hamîdullah, “Müslüman Ülkeler Para Birliği Federasyonu” ve “Müslüman Ülkeler Faizsiz Borç Fonu” gibi birlikler sayesinde malların hareketliliğinin yeniden Müslümanlar tarafından sürdürülmesini teklif ederek Müslüman ülkelerin iktisadi bağımsızlığının yolunu göstermektedir.

Kapitalist ve Sosyalist Ekonomilerin Tahli

Malum olduğu üzere insanlık son asırda, Batı’da ortaya çıkan Komünizm ve Kapitalizm arasındaki ekonomik tarafı da mevcut olan mücadelenin hegemonyası altında bulunmaktadır. Hamîdullah, bu aşırı iki ideolojinin baskısı altında bulunan insanlığa alternatif bir ekonomik sistemin var olduğunu iddia eden çağdaş alimlerden birisidir. Hamîdullah’a göre hem *laissez-faire* fikrine dayanan kapitalizm hem de bireysel çaba ve mülkiyeti yadsıyan komünizm savunulamaz aşırılıklara sahip sistemlerdir. İslam ise etkin ve adalete dayalı düşüncesi ile orta ve ılımlı bir ekonomik sistemdir. Bundan dolayı İslam, kapitalizm ve komünizmin zararlarını ortadan kaldıran ve ikisi arasında tam bir denge temin eden bir yapıya sahiptir.¹⁴

Tabii olarak Hamîdullah’ın ekonomik meselelere dair kalem oynatmaya başladığı yıllar komünizm güneşinin dünyaya doğduğu yıllardır. Aynı zamanda kapitalizm dünyanın ciddi bir kısmında hakim olmuştur. Bu ideolojiler karşısında alimler genel olarak bu ideolojiyi savunanlar (-e göre, -e için) ve bunların karşısında olanlar (-e karşı) şeklinde iki kampa bölünmüşlerdir. Hamîdullah ise iki sisteme yönelik eleştirilerini baştanbaşa yaparken İslam İktisat Sistemi’ne dair okuyucularının güvenini yeniden tazeleyen, İslam sisteminin gerekliliği ve hayatiyetini kanıtlamaya çalışan *vasatta* yer almıştır. Hamîdullah için iki sistem de (-e birlikte), kendilerinin noksanlıklarını paylaşmaksızın İslam tarafından desteklenen bazı faziletlerle sahiptir. Hamîdullah’a göre İslam Ekonomisi’nin temel prensipleri vahyedilmiş kaynaklar ve içtihadattan türetilmiştir. İslam’ın ekonomik sisteminin kaynakları Kur’an-ı Kerim (Zekat, Fidyeye, Sözleşme, İnfak, Miras vs.) ve Hz. Peygamber’in hadisleri ve uygulamalarıdır (Bütçeleme, Vergi Sistemi, Zekat, Me’akıl, Müslüman Pazarı kurması üzerinden ekonomik uygulamalar vs.). Böylece İslam Ekonomik Sistemi, serbest ticaret ve tamamen duygular ve hisler tarafından etkilenmiş kusurlu insan muhakemesine dayalı olan kontrol gibi unsurların bir araya geldiği karma ekonomi şeklinde isimlendirilen yapılardan ayırt edilmektedir. Kapitalizm ve Komünizm’in insanlığın geri kalanını tahakkümüne almak için birbirleri ile savaştıkları bir zaman diliminde Hamîdullah, itidal noktasındaki konumundan kaynaklı olarak, İslam Ekonomisi üzerinde daha sonraki yazarlardan güçlü bir destek gören Kapitalizm ve Komünizm’in iki aşırılığı arasında ikna edici bir alternatif ve bir orta yol olarak İslam’ı takdim etmektedir.¹⁵

Hamîdullah, İslam İktisat Düşüncesi olarak tanımladığı bu alternatif ve orta sisteme dair çalışmalarında enine boyuna açıklamalar yapmaktadır. Bu çalışmalarında Hamîdullah, İslam’ın ekonomik sisteminin kaynaklarının, bu iki kaynak merkezli ortaya konulan içtihadî hükümler ile özellikle Haydarâbâd’ın çok ciddi katkısının olduğunu zikretmektedir. Bu

¹⁴ Hamîdullah, “Islam’s Solution of the Basic Economic Problems: The Position of Labour”, 233; İslahi, *Muhammed Hamîdullah: İslam İktisadının Öncü İsmi*, 54-56.

¹⁵ İslahi, *Muhammed Hamîdullah: İslam İktisadının Öncü İsmi*, 55-56.

kaynaklar muvacehesinde sonraki satırlarda izah edeceğimiz Faizsiz İslam Para Fonu ve İslam Bankacılığı'nın ilk uygulamalarının Haydarâbâd'da olmasının ayırt edici önemini altını çizmektedir.¹⁶

İslam İktisadında Bölüşürme

Komünist ve sosyalist sloganlar karşısında Hamîdullah; İslam'ın bölüşüm formülünü şöyle özetlemektedir: “Fakirler için onların ihtiyacına göre, zenginler için onların hizmetlerine göre.”¹⁷ Hamîdullah'a göre, bölüşüm uygulamasını taşıyan mirasın 1/3 ile sınırlandırılmasındaki hikmet, servetin belirli kesimlerde yoğunlaşmasını önlemektir. Bu hususta şu noktaya dikkat çeker: “İslam, bir ferдин malını vasiyet yoluyla bırakma yetkisini alacaklılar ve varislerden ziyade kişilerin kendi emrine verir, fakat bu vasiyet, servetinin üçte biri miktarı olabilir. Böyle bir hükmün şu çifte gayeyi güttüğü anlaşılmaktadır: (1) Normal kuralın bir haksızlığa sebep olabileceği olağanüstü durumlarda, bireye adaleti temin etme imkanı tanımak -böylesi bütün hallerde malının üçte biri yeterlidir-, (2) Servetin çok sayıda kişilerin elinde yığılmasını engellemek -servetinin üçte birinden daha fazlasını veya tamamını insan vasiyet edebilseydi, bazen böyle durumlar mutlaka meydana gelebilirdi-. İslam, bir yandan ölünün ailesinin ve akrabalarının yararını da hesaba katarak, zenginliklerin mümkün olduğu kadar çok kişinin elinde dolaşmasını arzular.”¹⁸ Hamîdullah bu hususta şunu iddia etmektedir. “İslam miras hukukunun uygulandığı ülkelerde hükümetler vasiyetin uygulamasını yapmazlar, sadece organize ederler. Müslüman vatandaşlar da ölümlerinden sonra malvarlıklarını dağıtma hususunda dinlerinin gereklerini yerine getirmek amacıyla bu faaliyeti kullanabilir veya kullanmaları gerekmektedir.”¹⁹

Bir Devlet Geliri Olarak Zekat

Hamîdullah'a göre zekât diye tercüme edilen “sadakat” kelimesi normal dönemde Müslümanların hükümetlerine ödemeleri gereken bütün vergileri içine almaktadır. Tarım, madenler, ticaret ve sanayi, beslenen sürüler, tasarruflar vb. üzerinden alınan vergiler bunun başlıcalarıdır. Olağanüstü zamanlardaki geçici vergiler, vatandaş veya yabancı olan gayrimüslimlerden alınan vergiler, zorunlu olmayan diğer bütün katkılar bunun dışındadır. O dönem İslam hukukunun kaynak eserleri, özellikle de Hz. Peygamberin hadisleri “sadakat” teriminin bu anlamda kullanıldığı konusunda kuşku bırakmazlar. Burada sadaka hiç söz konusu değildir; zira sadakalar ne mecburidir ne de ödeme zamanı veya miktarı belirlidir (bunlara *infak fi sebilillah* yani Allah yolunda harcama veya *tatavvu* gönüllü yardım adı verilir).²⁰

Hamîdullah'ın en çok tartışılan tezlerinden birisi zekât hakkındadır. Bu konuda ele aldığı yazılarında zekâtı, İslam Devleti'nin ana gelir kaynağı olarak görmekte ve zekât geliri ve

¹⁶ Islahi, *Mubammed Hamîdullah: İslam İktisadının Öncü İsmi*, 167-175.

¹⁷ Hamîdullah, “Islam's Solution of the Basic Economic Problems: The Position of Labour”, 231; Islahi, *Mubammed Hamîdullah: İslam İktisadının Öncü İsmi*, 43-44.

¹⁸ Hamîdullah, *İslam'a Giriş*, 218-223.

¹⁹ Hamîdullah, *İslam'a Giriş*, 223.

²⁰ Hamîdullah, *İslam'a Giriş*, 218-223; Hamîdullah, *İslam Peygamberi*, 966-984; Islahi, *Mubammed Hamîdullah: İslam İktisadının Öncü İsmi*, 137-145.

giderlerinin düzenlenmesinin de devlet kurumunun idaresinde olduğunu iddia etmektedir.²¹ Buradan hareketle Hamîdullah, *masarifü'z-zekâtin* (zekâtın harcama kalemleri) Hz. Peygamber döneminde neredeyse bütün devlet idaresini kapsamaya anlamına geldiğinden dolayı²² devletin tüm ihtiyaçlarının zekât harcamaları ile karşılanabileceğini ifade etmektedir. Yani Hamîdullah, zekatı devletin *idari, sivil, askeri ve diplomatik* bütün alanlarına kadar genişletmektedir. Ayrıca zekâtın oranları ve temellerinin bir ihtiyaç ortaya çıktığında yükseltilebileceğini düşünmektedir.

Ona göre, “Sadakalar (zekât gelirleri) ancak şunlar içindir: Yoksullar, düşkünler, sadakaların toplanmasında görevli olanlar, kalpleri kazanılacak olanlar, âzat edilecek köleler, borçlular...” (Tevbe Sûresi, 9/60) ayetinde geçen “fukarâ” ve “mesâkîn” kavramı gayri müslimleri de içerecek şekilde devletin Müslüman ve gayrimüslim tüm vatandaşlarını içine almaktadır. Hemen hemen eş anlamlı olan bu kelimeler, Hz. Peygamber tarafından yorumlanmamış, görüş ayrılıkları da bu yüzden doğmuştur. Hz. Ömer’in söz ve uygulamasına göre *fukara* Müslümanlar arasındaki fakirlerdir; *mesakin* ise İslam ülkesinde ikamet eden yabancılar, Yahudi, Hristiyan vb. gayrimüslimler arasındaki fakirlerdir. Her ne ise, devlet gelirlerinin ana gayesi İslam topraklarında oturan hiçbir insanın yaşamak için gerekli beslenme, giyim, barınma vb. gibi imkanlardan yoksun kalmamasını sağlamaktır.

Daha sonra “âmilin aleyhe” kavramı zekât toplayanlar üzerinden kamu gelir ve giderleri idaresini kapsamaktadır. Bu kapsam içerisine giderler, teftiş işleri ve kontroller ile yükümlü olan memurların maaşları girmektedir. Hamîdullah’a göre bu kategori devletin sivil, askeri ve diplomatik bütün yönetimini kapsamaktadır.²³

“Müellefetü’l-kulub” (kalpleri kazanılacak olanlar) kategorisini modern bir terim olan *örtülü ödenek*²⁴ kavramı ile açıklayan Hamîdullah, bu kategoriyi devletin toplum yararına sessizce harcadığı para olarak görmektedir.²⁵

Hamîdullah, fakir ve ihtiyaç sahiplerinin ayetin başında zikredildiği için “ğârimîn”in (borçlular) açlık çeken yoksulları kastetmediğini iddia etmektedir. Aksine buradaki “borçlular”, ekonomik olarak ihtiyaç içinde olan “hali vakti yerinde kimseler” anlamına gelmektedir.²⁶ Ayetin ağır borca girmiş ve borç yükümlülüğü altında bulunan kimseler kategorisi bunlara geçici olarak veya zarara uğradığında onlara yardıma; hatta ticaret ve kredi için milli bir banka kurulmasına dahi izin vermektedir. Buradan hareketle Hamîdullah, ihtiyaç sahibi noktasına düşen “hali vakti yerinde kimseler” için faizsiz borç verme hükmünü devletin temel görevleri arasında olacak şekilde başlatan ilk sistemin de İslam olduğunu ifade etmektedir (Hamîdullah, 1962, s. 19). Bu sisteme örnek olarak Hz. Ömer zamanında halifenin kendisi dahil –elbetteki bu durum diğerleri için de geçerlidir- Beytulmâl’den bu uygulamanın

²¹ Hamîdullah, *İslam Peygamberi*, 966-984.

²² Hamîdullah, “Faizsiz İslam Para Fonu İçin Bir Teklif”, *Islamic Review*, 43(6), 1955, 11-12.

²³ Hamîdullah, *İslam’a Giriş*, 227; Hamîdullah, *İslam Peygamberi*, 972.

²⁴ Hamîdullah, *İslam’a Giriş*, 227-28; Hamîdullah, *İslam Peygamberi*, 972-973.

²⁵ Hamîdullah, *İslam’ın Doğuşu*, trc. M. Çiftkaya (İstanbul: Beyan Yayınları, 2015c), 298.

²⁶ Hamîdullah, “Anjumanha-e qarzah-e-besudi” (Urduca), *Ma`arif*, 53(3), 1944, 213; Hamîdullah, *İslam Peygamberi*, 977-978.

gerçekleştiğini²⁷ belirtmektedir. *İslam Ekonomik Sistemi* adlı bölümde şunları belirtir: “Klasik dönemlerin geleneklerine göre, çok ağır ödeme yükü altına girenler kategorisi bir dizi uygulamaları içerir. Nitekim sel ve su baskınları, yer sarsıntıları gibi felaketlere uğramış kimselerin yardımına koşuluyordu. Burada sözü edilenler asla ayetin başında geçmiş olan fakirler değildir. Aksine güçlerini aşan anormal yükümlülükler altına girmiş hali vakti yerinde olan insanlardır. Hz. Ömer geçici olarak para ihtiyacı olanlara ve geri ödemenin gerekli garantileri niteliği nedenleri ile devlet hazinesinden faizsiz kredi vermeye üzere özel bir kurum oluşturdu. Halife kendisi de özel ihtiyaçları için buraya başvururdu. Bu faizsiz ödünç vermenin devletleştirilmesinin, faizle ödünç vermenin ise insan tarafından yasaklanmasının tabii sonucuydu. Hangi halife kamu parasını belli süreler için tüccarlara ödünç veriyor ve hazine (bu durumda muhtemel kar ve zarara da ortak olarak) kardan bir pay alıyordu. Kamu harcamaları içinde yer alan bu kategori bir uygulamayı daha kapsıyordu. Bugün Sosyal Sigorta dediğimiz bir kurumu da oluşturabiliyor. Şayet bir kimse kazara bir kimsenin ölümüne sebep olmuşsa ve kendi imkanlarıyla kan diyeti ödeyemeyecek durumdaysa hükümet bütçeden bu başlık altında ona yardım elini uzatıyordu. Bu uygulamanın Hz. Peygamber tarafından birçok defa yapıldığını görüyoruz.”²⁸

Zekatın harcanacağı bir diğer başlık olan “fî'r-rikâb” (kölelerin ve esirlerin özgürlüğüne kavuşması) kavramının günümüzde bütün medeni toplumlarda köleliğin ortadan kaldırılması olmasından dolayı hapisanelerdeki masum esirlerin salıverilmesi için kullanılması gereken kategori olduğunu düşünmektedir. Köleler tabiriyle her zaman özellikle iki tür sarf şekli anlaşılmıştır: (1) Kölelerin hürriyete kavuşturulması, (2) Düşmanın elindeki savaş esirlerinin kurtarılması. Buna resmi yardımlar ve mahkûmların reformu da dâhil edilebilir.²⁹

Hamîdullah, “Fî sebîlillâh” kavramının altına camiler, okullar ve refah ve gelişim için yapılacak bütün işlerin girebileceğini iddia etmektedir.³⁰ Allah yolunda ifadesi, İslam terminolojisinde her şeyden önce askeri savunma olarak anlaşılmış ve gerek personel gerekse teçhizat vb. için geçerli görülmüştür. Fakat bu terim öğrencilere yardımdan cami yaptırma vb. gibi dini teşebbüsleri kadar uzanan bütün hayır işlerini kapsamaktadır.

Masrafların son kategorisine “ibnu's-sebîl” (yolcu) yani ister sıradan yolcu ister tüccar ister iş adamı ister turist olsun talihini iyileştirebilen her şey girmektedir. Bu kavram içerisine ülkenin seyahat ve turizmüne dair bütün ihtiyaçlarının girebileceğini belirtmektedir.³¹ Örneğin; yolların ve köprülerin inşaatı ve bakımı, oteller, lokantalar, güvenlik ve sağlık hizmetleri, ulaşım imkanları -genellikle transit yolcuların konforu ile ilgili imkanların elverdiği ölçüde para almadan misafir etme de- dahil her şey bu kategoriye girmektedir.³²

²⁷ Hamîdullah, “Bunûku'l-karz bidûn ribâ” (Arapça). *El-Muslimun*, 1962, 8(3), 20; Hamîdullah, *İslam Peygamberi*, 977; Hamîdullah, *İslam'a Giriş*, 231-233.

²⁸ Hamîdullah, *İslam'a Giriş*, 228-229.

²⁹ Hamîdullah, *İslam'a Giriş*, 228; Hamîdullah, *İslam Peygamberi*, 976-977.

³⁰ Hamîdullah, *İslam'a Giriş*, 229; Hamîdullah, *İslam Peygamberi*, 978-979.

³¹ Hamîdullah, *İslam'a Giriş*, 229; Hamîdullah, *İslam Peygamberi*, 978-979.

³² Hamîdullah, *İslam'a Giriş*, 229.

Hamîdullah, bugünlerin değerini hakkıyla takdir edebilmek için zekat emrinin İslam'ın doğuşunun başında yani bundan tam 14 asır önce konulmuş olduklarını unutmamak gerektiğini belirtmektedir. Ayrıca vatandaşlarının refahı konusunda titiz ve ilerici bir devlette bunları günümüzde bile tatbik etmek için bu hükümlere ilave edilebilecek pek az şeyin var olduğunun altını çizmektedir.³³

Bütün bu açıklamalardan hareketle Hamîdullah'a göre zekatın sadece bir ibadet değil aynı zamanda mali bir zorunluluk olduğu tebellür eder hale gelmiştir. Yani zekâtın anlamı dar anlamda “arınma” ve “gelişme” olsa da Hamîdullah'ın ilgi odağı zekâtın aynı zamanda geniş anlamını karşılayan ekonomik yönlerinedir. O, zekatın mikro düzeydeki fonksiyonları arasında; günümüz ekonomilerinde sık sık meydana gelen endüstriyel kurumlarda toplu işten çıkarmaları ortadan kaldırma, fakirleri rahatlatma ve onlara direnme ve rekabet gücünü artırarak mallarındaki büyümeyi sağlama, geçimi garanti etme eğilimi gösterme ve *laissez-faire* ekonomilerinin asıl zayıflığını ortadan kaldırma³⁴ olduğunu dile getirmektedir. Makro düzeyde ise zekâtın İslam devleti için tek vergi olduğunu ve harcama başlıklarının ülkenin sorunlarıyla ilgilenen ilerici refah devletinde bizim zamanlarımıza uyarlanabilir olduğunu ifade etmektedir.

Karşılıklı Temele Dayanan Sigorta

Hamîdullah'ın zekat yaklaşımından sonra gündem edilmesi gereken diğer bir teorisi sigorta hususundadır. Hamîdullah geleneksel sigortaya karşıdır. Bu karşıtlıkta tek taraflı risk ve ticari sözleşmede orantılı sorumluluk olmaksızın elde edilen kazanç vardır. Ona göre, Batılı sigorta “şirket tarafındaki gibi risk tek taraflı” olan “ya spekülasyon ve kumar yoluyla ya da daha büyük faydaların beklentisinde risk almayla” olur. İslam ise “tek taraflı riske dayalı” sözleşmeye karşıdır.³⁵ Ayrıca İslam'ın sigorta hükmü esasen haksızlığa ve hukuki zararlara karşıdır. Hamîdullah, şayet proje fonlamalarında karşı tarafa risk yüklemenin yerine risk paylaşımı (karşılıklı) kabul edilirse bugünkü ekonomik krizlerden kaçınılabileceğini sıklıkla vurgular.³⁶

Hamîdullah'ın bu açıklamalarının arka planında faizli ekonomik sistem karşı(t)lığı olduğunu açıkça söyleyebiliriz. Bu konuda Hamîdullah, bütün dinlerin faizi (riba) yasakladığını, ancak İslam'ın bu hususta sadece yasaklama ile yetinmediği, ayrıca faize yönelik çözüm yolları sunduğunu da belirtmektedir. Bu hususta en önemli çözümlerin bir kısmının

³³ Hamîdullah, *İslam'a Giriş*, 230.

³⁴ Hamîdullah, “Islam's Solution of the Basic Economic Problems: The Position of Labour”, 216.

³⁵ Hamîdullah, “Haydarâbâd'ın İslam Ekonomisine Katkıları”, *Die Welt des Islams*, 1955b, 4, 76.

³⁶ Kojin Karatani, dünya tarihinin yapısının ve toplumsal formasyonların anlaşılmasında üretim tarzlarından ziyade mübadele tarzlarını dikkate almak gerektiğini izah ettiği eserinde göçebe toplumlarında ve yerleşik hayata geçen klan toplumlarında *karşılıklılık* esası üzerine bir paylaşım olduğunu ifade etmektedir. Buna A Tipi Mübadele Tarzı demektedir. D Tipi Mübadele Tarzı'nın ise *karşılıklılık* esasına dayalı A Tipi mübadele tarzının yeniden dönüşü olduğunu belirtmektedir (Bu hususta detaylı bilgi ve karşılaştırma için bk. Kojin Karatani, *Dünya Taribinin Yapısı, Üretim Tarzlarından Mübadele Tarzlarına*, trc. Ali Karatay, (İstanbul: Metis Yayınları, 2017). Hamidullah toplumsal formasyonlar değişse de İslam'ın ekonomik sisteminin *karşılıklılık* uygulamasını her dönemde ve her toplumsal formasyonda var olacak şekilde iktisadi uygulamaların merkezine yerleştirdiğini belirtmesi, bu sayede İslam İktisadı'nın evrenselliğini izah etmesi itibariyle dikkate şayandır.

Sosyal Sandık üzerinden faizsiz borç verilmesi, yardımsever insanların ve kurumların destekleme uygulamaları ile müşterek yardımlaşma ve kooperatif sistemi olduğunu zikretmektedir. Hamîdullah'a göre faiz ile mücadele etmenin üç temel yöntemi vardır. Bunlar; borçlanma sisteminin devletleştirilmesi, borçlanma için vakıfların (evkâf) tesisi ve mikro ekonomi temelli kooperatifler ile müşterek toplulukların kurulmasıdır. Ayrıca İslam'ın mezkûr konuya dair çözümlerinde devlete yüklediği sorumluluğa dikkati çekmektedir.³⁷ Bu hususta Hamîdullah ilkin devletin borçlulara yardım etmek üzere bütçesinden bir kısmını ayırması gerektiğini Hz. Peygamberin Medine'ye hicretinden sonra orada tesis ettiği *me'akul* sistemini delil getirerek zikretmektedir.³⁸ Bu sistemde müştereklik, birlik ve tek taraflı riskten kaçınma temel hususiyetlerdendir. Bu sayede sigorta esas olarak zorluk ve sıkıntının mümkün olduğu kadar çok sayıda kişi arasında pay edilmesi üzerine temellendirilmiş olmaktadır. Bu kişilerin son halkası hiyerarşinin en üstünde bulunan devlet olmaktadır.³⁹ Ona göre bu borçlu, hali vakti yerinde dahi olsa devlet, geçici olarak bu kısımdan tahsiste bulunmalıdır. Bu hususta yine zekatı ifade eden ayeti (Tevbe Sûresi, 9/60) ve Hz. Ömer'in uygulamalarını delil getirmektedir.⁴⁰ İslahi'ye göre Hamîdullah, bu sistemi teklif eden ilk kişidir ve günümüzde hiç kimse çok net bir şekilde sigortanın hayatîyeti ve uygulanabilirliği hakkında bu şekilde bir teklifte bulunmamıştır. Bu teklif İslam sigortasının birkaç çeşidi kurulmuş olmasına rağmen gerçek *tekâful* (kendisinin teklif ettiği bir kavram olarak) yardım sandığının temellerinden birisidir.⁴¹

İslami Sistemde İşçi Kuruluşları

Hamîdullah'ın Kuran-ı Kerim ve Hadis-i şeriflerdeki iktisadi açıklamaları yaşadığı çağın bilgi ve tecrübesini de hesaba katarak ferasetle yorumladığını ifa etmiştik. Bu ferasetin muhtemelen izhar ettiği en önemli teklif, Hamîdullah'ın İslami sistemde işçi örgütlerinin varlığını ve İslam Ekonomilerinde işçinin niteliklerini ortaya koymasında sarîh bir hale gelmektedir. Bu hususta Hamîdullah, Hz. Musa ve Medyenli dindar bir insan kıssasından (Kasas Sûresi, 28/26-27) işveren ve işçi ilişkilerine dair ilkeler çıkarmaktadır. Bu ilkelerden birisi şudur: İslam, işverenden işçilerine zorluk çıkarmamasını, “ve işçiden de özet olarak ‘güçlü ve dürüst’ niteliklerde olmasını talep eder.”⁴² Bunun yanı sıra ihtiyaç duyulan başka ilgili nitelikler de olabilir. Yine Kur'an-ı Kerim'de maliye ve hesaplar ile ilgili işçinin güvenilir ve bilgili olması gibi niteliklerinin tanımlanabileceği şöyle zikredilmektedir: “Yûsuf da, ‘Beni ülkenin hazinelerine tayin et! Çünkü ben çok iyi korurum ve bu işi bilirim’ dedi.” (Yûsuf Sûresi, 12/55).

³⁷ Hamîdullah, *İslam'a Giriş*, 225-233.

³⁸ Hamîdullah, *İslam Peygamberi*, 977-978; Hamîdullah, *İslam'a Giriş*, 230-233.

³⁹ Hamîdullah, *İslam'a Giriş*, 234-236; Hamîdullah, *İslam Peygamberi*, 966-981; İslahi, *Muhammed Hamîdullah: İslam İktisadının Öncü İsmi*, 42-43.

⁴⁰ Hamîdullah, “Bunûku'l-karz bidûn ribâ”, 20; Hamîdullah, *İslam Peygamberi*, 977; Hamîdullah, *İslam'a Giriş*, 231-233.

⁴¹ İslahi, *Muhammed Hamîdullah: İslam İktisadının Öncü İsmi*, 46-47.

⁴² Hamîdullah, Kitap Değerlendirme, *İslami İktisadi İnsan*, Dr. J. Hans (*Islamic Quarterly*, 2, 143-145) “Müslüman petrol ülkelerinde yabancı yatırımı gösteren bir harita ile”, *Islamic Quarterly*, Londra, 2(2), Temmuz 1955a, 144.

Hamîdullah'a göre işçi örgütleri İslam ülkelerinde daima vardır ve "bütün fıkıh kitapları *me'akıl* veya sigorta ile ilgili bölümlerinde ödemedeki ağır zararlara karşı onların korunma örnekleri ile doludur. Örneğin; Hindistan İslamı'nın *Chaudhrî*'si, diğer bir ifadeyle *arifi*, ticaret birliklerinin başıdır."⁴³ Bu yöntemle Hamîdullah, Hans'ın İslam'da işçi ve sermayenin kaynağının, İslam ülkelerinde ise işçi örgütlerinin var olmadığı iddialarını çürütmektedir.

Müslüman Ülkeler Para Birimleri Federasyonu

Hamîdullah bağımsızlık, uzlaşma ve ittifak vizyonunun bir gereği olarak iktisadi bütünleşmeyi esaslı bir teklif olarak sunmaktadır. Hamîdullah'ın 1949'da Urduca olarak yayınlanan "İslami Sikkon Ka Wifaq" (Müslüman Ülkeler Para Birimleri Federasyonu) makalesinde Müslümanların iktisadi bağımsızlığının tesisi hususunda ortaya koyduğu önerisi şu şekildedir: "Moroko'dan Malay-Endonezya'ya kadar Orta Asya sömürge halklarını içeren dolar, sterlin, frank v.s. tarafı karşısında yeni bir blok şekillendirilmesi gerekmektedir. Şayet Müslüman ülkeler aşamalı olarak bu birliği gerçekleştirirlerse (ve petrol, kenevir, kabay, pamuk vs. üretimlerinde uygun bir pozisyon alırlarsa) diğer bloklarla herhangi bir birleşme veya yalnızlık içerisinde hareket eden Mısır, Suudi Arabistan, Suriye gibi ülkelere daha çok ekonomik bağımsızlıklarını güvence altına alabileceklerdir."⁴⁴

Hamîdullah'ın ortak para birimi şeklinde bir federasyon teklifi ilk olarak dünya üzerinde Müslüman ülkelerin iktisadi bağımsızlıklarını temin etmelerinde önemli aşamadır. Çünkü makalesini kaleme aldığı 1950'lerde, kapitalist-komünist bloklar şekillenerek dünyada büyük bir ideolojik kutuplaşma ortaya çıkmıştır. 2. Dünya Savaşı'nın galipleri olan ABD ve SSCB, Yalta'da kimseye danışma gereği duymadan dünyayı kendi aralarında paylaşarak yeni dünya düzenini adil olmayacak bir biçimde güç merkezli olarak kurmuşlardır. Bu dönemde Batılı ülkeler bir taraftan kendilerini yeniden kurarken bir taraftan da savaş sonrası dünya iktisadi ve siyasi düzeninin bir neticesi olarak küresel hegemonyayı ele geçirmektedirler. Klasik sömürgecilikten kurtulan ülkeler artık yeni bir hegemonya ile daha karşı karşıyadırlar.⁴⁵ Klasik sömürgeciliğin sona erdiği bu dönemde bu karşılaşma ile yüzleşen Müslüman ülkelerin bağımsızlıklarını kazanmaları için sadece siyasi olarak değil aynı zamanda iktisadi olarak da bu hegemonyadan kurtulma yolunda önemli adımlar atmaları gerekmektedir. İktisadi bağımsızlık tesis edilmeden siyasi bağımsızlığın tesis edilmesinin Müslüman ülkeler için tam bağımsızlık anlamı taşımayacağına idrakinde olan Hamîdullah, bu teklifi ile Müslüman ülkeler arasında malların hareketliliğini sağlamayı önererek Müslüman ülkelerin ticari ve ekonomik olarak dünyanın iktisadi kutuplaşmasını dengelemelerini ve zamanla merkezi konuma yerleşmelerini teklif etmektedir. Diğer bir ifadeyle bugün kapitalist-komünist bloklar olarak Avrupa ve Amerika ile Çin kıskacında yer alan Müslüman ülkelere iktisadi birleşme ile refahı paylaşmayı, artırmayı ve dünyada iktisadi merkez olma yolunu göstermektedir.

⁴³ Hamîdullah, Kitap Değerlendirme, *İslami İktisadi İnsan*, 145.

⁴⁴ Hamîdullah, Kitap Değerlendirme, *İslami İktisadi İnsan*, 145.

⁴⁵ Sunar, Lütfü ve Macit, Abdulkadir, "Necmettin Erbakan", *İslam Düşünce Atlası (İDA)*, İbrahim Halil Üçer (Ed.) (Konya: Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları: 360, 2017), 3:1313-1314.

Müslüman Ülkeler Faizsiz Borç Fonu

Hamîdullah'ın Müslüman ülkelerin iktisadi bağımsızlık vizyonunun bir göstergesi olarak teklif ettiği Müslüman Ülkeler Para Birimleri Federasyonu ile irtibatlı olarak okuyabileceğimiz diğer bir teklifi Müslüman Ülkeler Faizsiz Borç Fonu'dur. Hamîdullah'a göre günümüzde yalnızca vatandaşlar değil hükümetler de yapı programları ve diğer gelişmeleri finanse edebilmek için milyarlar ve milyarlar şeklinde sürekli olarak borç alma ihtiyacı içindedirler. Bu bağlamda Amerika'da uluslararası bir para fonu bulunmakta fakat tahmin edilebileceği üzere bu kurum faizle işlemektedir. Hamîdullah'a göre İslami bir para fonu kurulabilir ve hatta kurulmalıdır. Ancak bu kuruluş ne olağanüstü ne de başlangıcı küçümsenecek derecede olmalıdır.⁴⁶ Bu maksatla 1955'te Müslüman ülkeler için faizsiz İslam Para Fonu'nun kurulmasını teklif etmiştir. Bu teklif, onları diğer ülkelerden "yardım" istemek için yalvarmaktan azade kılacak ve Müslüman ülkelerin ekonomik bağımsızlığı üzerindeki yabancı hakimiyetini çözecek, onları işlerine müdahale edilme başarısızlığından ve kendileri üzerindeki ekonomik entrikalardan koruyacaktır.⁴⁷

Bu fonun detaylarını konu ile ilgili kaleme aldığı makalesinde şöyle tarif etmektedir: "Eğer şu an Müslüman devletler kendileri aralarında *mutatis mutandis* (kanun: gerekli değişikliklerin yapılması koşulu altında) aynı prensipte olan bir para fonu kursalar, her ülke için ödenebilir bir başlangıçla birkaç yıl içinde değer biçilebilir kaynaklara ve kullanışlı sonuçlara neden olabilir. Örneğin; bu kurum Mekke'de kurulabilir. Pakistan ve Endonezya'dan başlayıp Kuveyt ve Tunus'a inen her devlet hisseler satın alabilir ve onları milyonlarda olmasa da mevcut yıllık harcamalarının bir kısmını poundlar, binler ve yüzler şeklinde yıllık taksitler halinde ödeyebilir. İlk yılın geliri az miktarda ve kredilerin borcu ise belki fazla olabilir. İyi niyetli ve bütünüyle adaletli ve hayırsever bir yönetici, diyelim on ila on beş yıl arasında faizsiz borcu ödeyebilecek en çok hangi ülke ya da ülkelerin hak ettiğine karar verebilir. Bu yönetici, bir borç için herhangi bir taleple sunulan sebepleri inceleyip sık dokuyacağı ve bu borçların verimsiz harcama için heba edilmeyeceği konusunda teminat güvencesi alacağını söylemeye lüzum yok. Tutanaklar yalnızca yılda bir kez tutulacağı için; örneğin hac zamanı, kuruluş giderleri göz ardı edilebilir. Ay takviminin benimsenmesi belli belirsiz bir halde artan sermayenin ek bir avantajıdır. Öyle ki güneş takvim üyelerinin otuz altı yılda otuz yedi yıllık taksitleri olacaktır. Eğer her yıl on milyon sterlin biriktirilse bile, fon yalnızca on yılda yüz milyon sterlin gibi kayda değer miktar elde edecek ve sonrasında daha ciddi meblağlara yükselecektir. Türkmenistan, Azerbaycan, Kazakistan ve benzeri ülkelerin bile bu fona katılmaması için hiçbir sebep yoktur. Kim faizsiz borç almak istemez ki? Bu kendi kendine yetme sadece Müslümanlara refah getirerek değil aynı zamanda dünyanın geri kalanına İslam'ın onların da ekonomik problemlerini çözmelerinde rehberlik edeceğini somut örneklerle göstererek Müslüman ülkelerin ekonomik bağımsızlığı üzerindeki yabancı kontrolünü belli oranda azaltacaktır."⁴⁸

⁴⁶ Hamîdullah, "Faizsiz İslam Para Fonu İçin Bir Teklif", 11.

⁴⁷ Hamîdullah, "Bunûku'l-karz bidûn ribâ", 21.

⁴⁸ Hamîdullah, "Faizsiz İslam Para Fonu İçin Bir Teklif", 11-12.

Hamîdullah'ın İslam Uluslararası Bankası'nın kurulmasına dair bu teklifi 1975'te kurulan ve merkezi Cidde'de olan İslam Gelişim Bankası (IDB) formunda⁴⁹ ve Necmettin Erbakan'ın başbakanlığı döneminde İstanbul'da kurulan ve D-8 şeklinde isimlendirilen kuruluştaki⁵⁰ gerçekleştirme imkanı bulmuştur. Onun önceki satırlarda dile getirdiğimiz İslam devletleri için para birliği teklifi de Türkiye'de Erbakan'ın İslam Dinarı teklifi başta olmak üzere bazı İslam devletleri tarafından düşünme ve hazırlık safhasında bulunmaktadır. Yine o, "Türkistan, Azerbaycan, Kazakistan vs. ülkelerin bu fona iştirak etmemeleri için hiçbir sebep yoktur" içeriği ile Sovyetler Birliği'ndeki Müslüman Devletlerin bir kurumunu ısrarla savunmuştur.⁵¹ İslahi'ye göre onun bu hayali de Sovyetler Birliği'nin 1991'de dağılması ile gerçekleşmiştir. Şimdi eski Sovyetler Birliği'nin Müslüman devletleri aynı zamanda IDB'nin üyeleridir.⁵² Bütün bunlar Hamîdullah'ın düşüncesinin pratik yönlendirmesini göstermektedir.

Esasen herhangi bir blokun varlığına rastlamadığımız o zaman diliminde Hamîdullah'ın bu teklifleri onun uzak görüşlülüğünün bir yansımasıdır. Hamîdullah bu tekliflerinin hayata geçmesi hususunda yazılarının yanı sıra İslam ülkelerine yaptığı ziyaretlerinde de bunları sıklıkla gündeme getirmiştir. Bu bağlamda uzmanlar heyeti kurmak maksadıyla ilk ekonomik konferansı düzenlemeyi hedefleyen Pakistan iktisatçılarına *Müslüman Ülkeler Para Birimleri Federasyonu* önerisinin yapılabilirliği ve zorlukları üzerinde düşünmeyi tavsiye ettiğini ifade etmeliyiz. Bu konuda Türkiye'de bulunduğu yıllarda İslam dünyasının bağımsızlığının sadece siyasi arenada değil aynı zamanda iktisadi alanda da gerçekleştirilmesi gerektiğini inanan⁵³ ve bu hususta özellikle Gümüş Motor Fabrikası ve Adil Ekonomik Düzen fikri ile şöhret bulan Necmettin Erbakan ile bu hususlarda yazışmıştır. Bilindiği üzere Gümüş Motor fabrikası, 200 iştirakle kurulmasının yanı sıra kendi işçilerine de fabrikaya ortak olma yolunu açan, ayrıca işçilerin faizsiz borç alabileceği bir sistem de sunan özel bir teşebbüs olarak Türkiye Cumhuriyeti tarihinde kâr ortaklı İslami ilk şirkettir.⁵⁴ Bu hususlar ile ilgili olarak Hamîdullah fabrikada incelemelerde bulunduktan sonra 12 Mayıs 1962'de Necmettin Erbakan'a yolladığı mektubunda kanaatlerini şöyle ifade etmektedir. "Sizin teşebbüs halinde olduğunuz "faizsiz sermaye teşkili" mevzuu, bütün dünya Müslümanları bakımından da ayrıca ehemmiyet taşımaktadır; bu bakımdan heyetinizin bu meselede varacağı karar sureti beni ilgilendirmektedir [...] Aynı zamanda fabrika işçilerine 'faizsiz ödünç para verme kooperatifi' üzerinde heyetinizin tutumu da beni ziyadesiyle alakadar etmektedir. Kısa bir müddet evvel bu mevzuu inceleyen ve bir tasarı ileri süren bir makalem, "Paris Üniversitesi Tatbiki İktisat

⁴⁹ İslahi, *Muhammed Hamîdullah: İslam İktisadının Öncü İsmi*, 49.

⁵⁰ Macit, Abdulkadir, *Necmettin Erbakan* (Köln: Plural Yayıncılık, 2018), 53-54.

⁵¹ Hamîdullah, "Faizsiz İslam Para Fonu İçin Bir Teklif", 11.

⁵² İslahi, *Muhammed Hamîdullah: İslam İktisadının Öncü İsmi*, 49.

⁵³ Necmettin Erbakan'ın siyasi ve iktisadi bağımsızlığın temeline de fikri bağımsızlığı koyması hususunda bk. Sunar&Macit, "Necmettin Erbakan", *İDA*, III: 1314-15.

⁵⁴ Ersin, İrfan ve Yıldırım, Cengiz, "Necmettin Erbakan'ın Faiz ile Mücadelesi ve Alternatif Sistem Önerileri", *Doğumunun 90. Yılında Erbakan* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Kültür Yayınları, 2017), 377.

İlimleri Enstitüsü' mecmuasında Fransızca olarak neşr edilmiş bulunmaktadır; bu yazım hakikaten çok ilgi çekmiş vaziyettedir.⁵⁵

Sonuç

Hamîdullah'ın İslam İktisadı perspektifi, onun disiplinlerarası çalışan yönünün bir yansıması olarak ehemmiyetlidir. Buradan hareketle Hamîdullah, İslam'ın ancak bir fotoğraf karesinin daha büyük bir karenin bir unsuru olduğu hakikatindeki gibi parça-bütün veya tikel-tümel birlikteliği üzerinden hakkıyla anlaşılacağı idrakiyle eserlerini disiplinlerarası bir şekilde kaleme almıştır. Yani İslam'ın tek tek ilimlerin ortaya koyduğu tikel bilgilere bakmaktansa tümel bilginin bir unsuru olması üzerinden hakkıyla idrak edileceğini düşünmüştür. Hamîdullah'ın bu anlayış doğrultusunda hareket ederek İslam İktisadı ile ilgili kaleme aldığı yazılarının ehemmiyeti, İslam'ın hayatın tamamına nizam veren bütünlüğünün özelde iktisat/ekonomi cihetlerine bakan kısımlarının ortaya çıkarılmasından neşet etmektedir.

Hamîdullah'ın ekonomik meselelere dair kalem oynatmaya başladığı yıllar İslam medeniyetinin iktisadi nizamının Batı karşısında yenilgiye uğradığı ve Kapitalizm ve Komünizmin iktisadi anlayışının dünyaya hakim olduğu yıllardır. Hamîdullah bu yıllarda İslam'ın ve iktisadi sisteminin itidal çizgisinin ve vasatı teşkil eden yapısının bir gereği olarak iki sistemin de yanlışlarına eleştirilerini doğruca yaparken, kendilerinin noksanlıklarını paylaşmaksızın İslam tarafından desteklenen bazı faziletlere sahip olduğunu da belirtmektedir. Bu iki sistemin tahakkümü arasında sömürülen, refahı adil paylaş(a)mayan, toplumsal tabakalaşma oluşturulan ve tüm sahip olduklarının ucuzlaştırıldığı insanlığa, ikna edici bir alternatif olarak, İslam Ekonomik Sistemi'ni bir orta/üçüncü yol olarak takdim etmektedir. Hamîdullah'ın bu yaklaşımından hareketle modern dönemde karşı karşıya kaldığımız kapitalist ve sosyalist meydan okumalar karşısında kapitalizm ve komünizme hayranlık veya karşıtlık zemininde konumlanmadan bir tavır sergileyebilmemiz gerekmektedir. Açıkçası İslam'a dayalı bir şekilde *iptal*, *ıslah* ve *ibka* mekanizmalarını kullanarak kapitalizm ve komünizm ile yüzleşme hâlinde olmamız elzemdir. Hamîdullah'ı takip etmek, bu yüzleşmeyi tahkim etmeyi gerekli kılmaktadır. Dahası söz konusu takip modern dönemde İslam'ın murat ettiği adaleti, barışı ve birlikte yaşamayı siyaset, idare, eğitim, toplumsal yapıda gerçekleştirmenin yanı sıra iktisat alanında da tesis edecek yorumlamaları sürdürülebilmeyi bizlere vecibe olarak yüklemektedir.

Hamîdullah, sigorta hususunda bir çözüm olarak yardım sandığını teklif eden ilk kişi olmuştur. Ayrıca 19. asrın son çeyreğinde Haydarâbâd'da başlatılan faizsiz borç veren kurumlar sayesinde Hamîdullah, İslam ekonomisinin ilk örneklerinin detaylarını vermiştir. Hamîdullah'ın İslam Uluslararası Bankası'nın kurulmasına dair teklifi İslam Gelişim Bankası formunda gerçekleşme imkanı bulmakta ve yine onun İslam devletleri için para birliği teklifi de bazı İslam devletleri tarafından düşünme ve hazırlık safhasında bulunmaktadır. Hamîdullah, zekâtın İslam'ın tek vergisi olduğunu ve zekâtın oranlarının ve temellerinin bir ihtiyaç ortaya çıktığında yükseltilebileceğini savunduğu anlaşılmaktadır. İslam Ekonomisi

⁵⁵ Özgür, Sedat, *Necmettin Erbakan ve Gümüş Motor* (İstanbul: İlke Yayıncılık, 2014), 122-124.

terimini buluşu; ekonomik krizler üzerine görüşlerini teklif etmesi; faizin yasaklanmasının faizsiz borç vermenin düzenlenmesine bağlı olduğunu belirtmesi; risk yüklemesi değil de riskin paylaşılmasını vurgulaması; yatırım ve katılım bankacılığının ilk örneklerini Haydarâbâd tecrübesinden hareketle aktarması ve bunun ilk yazılı kayıtlarını vermesi; karşılıklı temele dayalı sigorta sistemini önermesi; İslami sistemde işçi kuruluşlarının konumunu tartışması; bölüştürme konusunda İslam'ın ekonomi politikasını gün yüzüne çıkarması; sosyalizm ve komünizmin iktisadi sistemini derinlikli bir şekilde kritik etmesi gibi ekonominin temel meselelerini el alıştı onun aynı zamanda İslam Ekonomik Tarihi için de zengin bir arşiv sahibi olmasını ve İslam Ekonomisi'nde ihtisas sahibi olan alimler tarafından kendisine atıf yapılmasını kaçınılmaz hale getirmiştir. Hamîdullah'ı takip etmek, onun bu nokta-i nazarından yürüyerek modern düşünce ile bütünlüklü mücadele etmeyi; dahası Kapitalizm ve Komünizm'in aşırı düşünceleri karşısında İslam'ın da hedeflediği itidal çizgisinde kalarak bütünlüklü çözümler üretmeyi gerekli kılmaktadır. Bunun için ülkemizde Muhammed Hamîdullah İktisadi Araştırmaları Merkezi'nin kurularak tüm iktisadi görüşlerinin bütünü üzerinden Hamîdullah'ın teorilerinin ortaya çıkarılması ve kritik edilmesi gerekmektedir. Akademisyenler onun özellikle iktisadi alandaki tekliflerini daha da derinleştirerek pratiğe ve hayata geçirilmesi için ilgililerin gündemlerine taşınmalıdır.

Kaynakça

- BİRİŞİK, Abdulhamid. "Muhammed Hamîdullah'ın Yetiştığı ve Oluşumuna Katkıda Bulunduğu Kurumlar". *Hayatı, Kişiliği ve Düşünceleri ile Muhammed Hamîdullah Sempozyumu*, 53-71, Bursa: Bursa İl Müftülüğü Yayınları, 2005.
- BÜYÜKKARA, Mehmet Ali. *Çağdaş İslami Akımlar*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2016.
- ENSÂRÎ, Z. İ. "Great encounters-Karachi, Paris and Dhahran". *Impact International*, Ocak-Mart, 24-27, 2003.
- ERBAKAN, Necmettin. *Davam*. Ankara: MGV Yayınları, 2014.
- ERSİN, İrfan ve Yıldırım, Cengiz. "Necmettin Erbakan'ın Faiz ile Mücadelesi ve Alternatif Sistem Önerileri". *Doğumunun 90. yılında Erbakan*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Kültür Yayınları, 2017.
- Hayatı, kişiliği ve düşünceleri ile Muhammed Hamîdullah sempozyumu*. Bursa: Bursa İl Müftülüğü- Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 18-19 Kasım 2005.
- HAMÎDULLAH, Muhammed. "Islam's Solution of the Basic Economic Problems: The Position of Labour". *Islamic Culture*, 10(2), 213-233, 1936.
- HAMÎDULLAH, Muhammed. "Anjumanha-e qarzah-e-besudi" (Urduca). *Ma`arif*, 53(3), 211-216, 1944.
- HAMÎDULLAH, Muhammed. "India and who's who with complete information on Pakistan". *Muslim Year Book*, 1948.
- HAMÎDULLAH, Muhammed. "İslam ve Komünizm Karşıt Düşünceler Üzerine Bir Çalışma". *The Islamic Review*, 38, 11-15, 1950.
- HAMÎDULLAH, Muhammed. "Faizsiz İslam Para Fonu İçin Bir Teklif". *Islamic Review*, 43(6), 11-12, 1955.
- HAMÎDULLAH, Muhammed. Kitap Değerlendirme, *İslami İktisadi İnsan*. Dr. J. Hans. *Islamic Quarterly*, 2, 143-145. "Müslüman petrol ülkelerinde yabancı yatırımı gösteren bir harita ile", *Islamic Quarterly*, Londra, 2(2), Temmuz, s. 142-46, 1955a.
- HAMÎDULLAH, Muhammed. "Haydarâbâd'ın İslam Ekonomisine Katkıları". *Die Welt des Islams*, 4, 73-78, 1955b.
- HAMÎDULLAH, Muhammed. "Hz. Peygamber Zamanında Bütçeleme ve Vergilendirme". *Journal of the Pakistan Historical Society*, 8(1), 111, 1955c.
- HAMÎDULLAH, Muhammed. "El-İlaf veya İslam'dan Önce Mekke'nin İktisadi-Diplomatik Münasebetleri". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9(1), 213-222, 1961.
- HAMÎDULLAH, Muhammed. "Bunûku'l-karz bidûn ribâ" (Arapça). *El-Muslimun*, 8(3), 16-21, 1962.
- HAMÎDULLAH, Muhammed. *The 1400th anniversary of the completion of Islam*. London: The Oxford Centre for Islamic Studies, 1989.
- HAMÎDULLAH, Muhammed. "Fıkıh". *İslam Düşünce Tarihi*. Ed. M. M. Şerif. Trc. N. Özata. İstanbul: İnsan Yayınları, 1991.
- HAMÎDULLAH, Muhammed. *İslam Peygamberi*, Trc. Salih Tuğ. İstanbul: İrfan Yayıncılık, 1993.
- HAMÎDULLAH, Muhammed. *İslam'a Giriş*. Trc. Cemal Aydın. Ankara: TDV Yayınları, 1999.
- HAMÎDULLAH, Muhammed. *İslâm'da Devlet İdaresi*. Trc. Hamdi Aktaş. İstanbul: Beyan Yayınları, 2012.
- HAMÎDULLAH, Muhammed. *İslâm Müesseselerine Giriş*. Trc. İhsan Süreyya Sırma. İstanbul: Beyan Yayınları, 2013.
- HAMÎDULLAH, Muhammed. *İslam'ın Doğuşu*. Trc. Murat Çiftkaya. İstanbul: Beyan Yayınları, 2015c.

- HAMİDULLAH, Muhammed. *Sorunlar, Sorular ve Cevaplar*. Trc. Zahit Aksu. İstanbul: Beyan Yayınları, 2015e.
- IQBAL, Zafer. *Adalet İslamî ve Batılı perspektifler*. Trc. Lütfi Sunar. İstanbul: İktisat Yayınları, 2017.
- ISLAHİ, Abdulazim. *Muhammed Hamîdullah: İslam İktisadının Öncü İsmi*. Trc. Abdulkadir Macit. İstanbul: İktisat Yayınları, 2019.
- KARAKOÇ, Sezai. *Yitik Cennet* (21. Baskı). İstanbul: Diriliş Yayınları, 2015.
- KARATANI, Kojin. *Dünya Tarihinin Yapısı, Üretim Tarzlarından Mübadele Tarzlarına*. Trc. Ali Karatay. İstanbul: Metis Yayınları, 2017.
- MACİT, Abdulkadir. *Necmettin Erbakan*. Köln: Plural Yayıncılık, 2018.
- MACİT, Abdulkadir. “Çağdaş İslam Tarihçiliği ve Muhammed Hamîdullah”. *Dünyada Tarihçilik Dönemler/ Okullar/ Yaklaşımlar ve Tarihçiler*. Ed. Ahmet Şimşek. İstanbul: Pegem Akademi, 2017.
- MACİT, Abdulkadir. “Hint Dünyasının Hilafet Çabası: Hint Hilafet Hareketi’nden Uluslararası Hilafet Konseyi’ne”. *Geçmişten Günümüze Hilafet*. Ed. Mustafa Büyükaşçı, Ali Satan ve Abdulkadir Macit. Ankara: Nobel Yayınları, 2019.
- MACİT, Abdulkadir. *Muhammed Hamîdullah Modern Bir Müslüman Alimin İlmi Portresi*. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2019.
- MÜMİN, A. R. *Dr. Muhammad Hamîdullah (1909-2002)*. Yeni Delhi: Farid Book Depot, 2004.
- ÖZGÜR, Sedat. *Necmettin Erbakan ve Gümüş Motor*. İstanbul: İlke Yayıncılık, 2014.
- PATEL, Raj & W. Moore, Fason. *Yedi Ucuş Şey Üzerinden Dünya Tarihi Kapitalizm, Doğa ve Gezegenin Geleceği İçin Bir Rehber*. Trc. Serkan Gündüz. İstanbul: Kolektif Kitap, 2019.
- SUNAR, Lütfi. “Dünya Tarihinin Ekseni ve Zemini Olarak İslam Medeniyeti”. *İslam Düşünce Atlası (İDA)* (1: 68-75), 2017.
- SUNAR, Lütfi ve Macit, Abdulkadir. “Necmettin Erbakan”. İbrahim Halil Üçer (Ed.). *İslam Düşünce Atlası (İDA)*, (3: 1313-1316). Konya: Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları: 360, 2017.
- ŞAFAK, A. “Prof. Dr. Muhammed Hamîdullah (1908-2002): Hayatı, eserleri, hakkında söylenenler ve bazı konulardaki görüşleri”. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 6: 633-663, 2005.
- TUĞ, Salih ve Yaşaroğlu, Kamil. “Muhammed Hamîdullah”. *Türkiye Diyanet Vakefi İslam Ansiklopedisi*, (30: 534-537). Ankara: TDV Yayınları, 2005.
- YAŞAROĞLU, Kamil. *Muhammed Hamîdullah*. Köln: Plural Yayıncılık, 2018.
- ZAIM, Sabahattin. “İslâm Ekonomisi ve İslâm Ülkeleri İşbirliği Sahasında Son 25 Yıldaki Gelişmeler”. *Çerçeve*. 5(21), 7-28, 1997.